

УДК 343.9. 343.37

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.79>

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ВОДНИХ БІОРЕСУРСІВ ТА ЕФЕКТИВНОЇ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ПРОМИСЛУ В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

Юзікова Н.С.,

*доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри адміністративного і кримінального права,**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

ORCID: 0000-0003-0879-2228

Юзікова Н.С. Пріоритетність екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів та ефективної протидії незаконному промислу в державній політиці України.

У статті визначено пріоритетність екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів як стратегічно важливий елемент державної політики України в умовах євроінтеграції та боротьби з незаконним промислом. Було розглянуто комплексний характер проблеми незаконного зайняття рибним та іншим водним добувним промислом як прямої загрози екологічній безпеці, що потребує першочергової уваги з боку держави та застосування сучасних превентивних заходів. Окремо проаналізовано вплив воєнної агресії на загострення існуючих ризиків у цій сфері, включаючи ослаблення державного і громадського контролю; зростання нелегальної економіки, а відповідно збільшення фактів незаконного зайняття рибним промислом; забруднення водних об'єктів та руйнування інфраструктури, що створює нові виклики для забезпечення екологічної безпеки водних біоресурсів.

У статті проаналізовано ключові аспекти державної політики України у сфері водних біоресурсів, включаючи нормативно правове регулювання відповідної сфери; гармонізацію з європейськими екологічними стандартами (*acquis communautaire*) у сфері водних біоресурсів; визнання та подолання існуючих екологічних викликів; інтеграцію екологічних пріоритетів у секторальні політики, а також важливість оцінки ефективності та коригування відповідних політичних рішень.

Значну увагу приділено ролі залучення громадськості та документуванню впливу війни на довкілля як потужного інструменту підвищення екологічної свідомості, посилення громадського контролю та забезпечення об'єктивної інформації для прийняття управлінських рішень.

Виокремлено, що для забезпечення пріоритетності екологічної безпеки водних біоресурсів та ефективної протидії незаконному промислу в державній політиці України необхідний комплексний підхід, що охоплює законодавчі, правоохоронні, освітні та громадські ініціативи. Збереження пріоритетності екологічної безпеки водних біоресурсів є не лише запорукою сталого розвитку та здоров'я громадян, але й важливим кроком на шляху європейської інтеграції України.

Ключові слова: екологічна безпека, післявоєнна відбудова, євроінтеграція, міжнародне співробітництво, екологія, незаконне зайняття рибним промислом, незаконне зайняття водним добувним промислом; запобігання екологічним кримінальним правопорушенням, кримінальна відповідальність, громадські ініціативи.

Yuzikova N.S. Priority of environmental safety in the field of aquatic bioresources and effective counteraction to illegal extraction in the state policy of Ukraine.

The article identifies the priority of environmental security in the field of aquatic bioresources as a strategically important element of Ukraine's state policy in the context of European integration and the fight against illegal fishing. The complex nature of the problem of illegal occupation of fishing and other aquatic biological resources as a direct threat to environmental security, requiring priority attention from the state and the application of modern preventive measures, has been considered. The impact of military aggression on the exacerbation of existing risks in this area, including the weakening of state and public control; the growth of the shadow economy, and consequently an increase in cases of illegal fishing; the pollution of water bodies and the destruction of infrastructure, which creates new challenges for ensuring the environmental safety of aquatic biological resources, has been analyzed separately.

The article analyses the key aspects of Ukraine's state policy on aquatic bioresources, including legislative support, harmonisation with European environmental standards (*acquis communautaire*), recognition and overcoming of existing environmental challenges, integration of environmental priorities into sectoral policies, and the importance of evaluating the effectiveness and adjusting relevant policy decisions

Considerable attention is paid to the role of public involvement and documentation of the impact of war on the environment as a powerful tool for raising environmental awareness, strengthening public control and providing objective information for management decision-making.

The author emphasises that in order to ensure the priority of environmental safety of aquatic bioresources and effective counteraction to illegal fishing in the State policy of Ukraine, an integrated approach is needed, which includes legislative, law enforcement, educational and public initiatives. Maintaining the priority of environmental safety of aquatic bioresources is not only a guarantee of sustainable development and public health, but also an important step towards Ukraine's European integration.

Key words: environmental safety, post-war reconstruction, European integration, international cooperation, ecology, illegal fishing, illegal aquatic extraction; prevention of environmental criminal offences, criminal liability, public initiatives.

Постановка проблеми та її актуальність: В умовах посилення антропогенного впливу на довкілля, загострення екологічних криз та стратегічного курсу України на європейську інтеграцію, питання забезпечення екологічної безпеки набуває першочергового значення в державній політиці. Незважаючи на законодавчі та стратегічні зусилля, ефективність реалізації екологічної політики, у тому числі у сфері водних біоресурсів, залишається недостатньою, що зумовлює необхідність пошуку та адаптації до сучасних умов війни та повоєнної відбудови. Особливої актуальності це питання набуває у світлі євроінтеграційних прагнень України, які передбачають гармонізацію національного екологічного законодавства та впровадження європейських стандартів у сфері охорони довкілля та екологічної безпеки.

Загострення екологічних проблем, спричинених війною, зокрема у сфері водних біоресурсів та незаконного промислу, вимагає від України переосмислення державної політики та пошуку ефективних шляхів відновлення екосистем і запобігання подальшим екологічним злочинам. В контексті євроінтеграції особливої ваги набуває адаптація успішного досвіду країн ЄС у сфері екологічної безпеки водних ресурсів та протидії незаконному рибальству, включаючи запобігання, виявлення, розслідування та кримінальну відповідальність за відповідні правопорушення, вчинені в умовах збройної агресії.

Метою статті є комплексний аналіз пріоритетності у сфері водних біоресурсів в державній політиці України з урахуванням впливу воєнних дій та окреслення шляхів підвищення ефективності протидії незаконному промислу в цій сфері на етапі повоєнного відновлення.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні значний науковий інтерес приділяється формуванню екологічної безпеки, ролі техногенних і соціогенних факторів, а також економіко-екологічних аспектів розвитку підприємств та управління відходами. Так багаторічне дослідження науковцями М.І. Сокур, В.М. Шмандій, Є.К. Бабець, В.С. Білецький, І.Є. Мельнікова, О.В. Харламова, Л.С. Шелудченко стало підґрунтям визначення проблеми використання природних ресурсів людством та необхідності їх дбайливого і раціонального використання для забезпечення життя на планеті. Особлива увага приділяється екологічній ситуації в Україні, яка характеризується значним антропогенним навантаженням та статусом зони екологічного лиха через техногенне забруднення, що набуло глобальних масштабів. Автори наголошують на конфлікті між економічним розвитком та екологічною безпекою, вказуючи на важливість системного підходу та дослідження економіко-екологічного розвитку на регіональному рівні для вирішення цих проблем [1].

Корнякова Т.В. у монографії, присвяченій засадам запобігання злочинам проти довкілля, зосереджує увагу на актуальних теоретико-прикладних аспектах злочинності у сфері навколишнього природного середовища, підкреслюючи її суспільну значущість та охорону як пріоритетну функцію держави. У роботі надано кримінально-правовий і кримінологічний аналіз екологічних злочинів, досліджено комплекс факторів, що їх зумовлюють, а також обґрунтовано кримінологічну роль органів прокуратури у запобіганні цій категорії злочинів та необхідність відповідного ресурсного забезпечення їхньої діяльності [2].

Барабаш Н., Паризький І., Расюк Є., Телефанко Б., Гумін О. у своєму порівняльно-правовому дослідженні екологічної безпеки виокремили три основні типи порушень екологічного законодавства внаслідок збройної агресії проти України: цілеспрямований техногенний вплив «невійськовими» засобами на певні ділянки біосфери, що неминуче спричинить у майбутньому стихійні лиха на території нашої держави, зміни погоди та клімату, руйнування екосистем, порушення психічного та фізичного здоров'я населення України; цілеспрямований вплив на природне середовище з метою створення несприятливих умов для життя людини шляхом знищення довкілля, техніки та зброї, підризу економічного потенціалу України та психологічного і фізичного тиску; заподіяння шкоди шляхом впливу на середовище: забруднення або зараження повітря, води, ґрунту, знищення флори та фауни [3].

Вказані дослідження становили підґрунтя формування державної політики у сфері забезпечення екологічної безпеки. Однак, питання пріоритетності екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів в державній політиці України та підвищення ефективності протидії незаконному промислу в цій сфері мало розглядається науковою спільнотою, що вказує на необхідність подальших досліджень у цій безпековій сфері.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетність екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів у державній політиці України має визначатися її стратегічною важливістю, необхідністю гармонізації з європейськими стандартами, гостротою проблеми незаконного промислу, інтеграцією екологічних принципів у різні сектори та наявністю системи оцінки ефективності та коригування політики з урахуванням успішного зарубіжного досвіду.

Проблема незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом в Україні є конкретним прикладом порушення екологічної безпеки, що має бути пріоритетом державної політики. Ефективна боротьба з цим явищем вимагає комплексного підходу, включаючи законодавчі, правоохоронні та освітні заходи, що узгоджується зі Стратегією державної екологічної політики України до 2030 року [4]. Адаптація зарубіжного досвіду країн ЄС у сфері боротьби з екологічною злочинністю, зокрема щодо криміналізації, міжвідомчої співпраці та використання сучасних технологій моніторингу, може значно підвищити ефективність протидії незаконному промислу та сприяти досягненню пріоритетів екологічної безпеки в Україні на етапі повоєнної відбудови та шляху до євроінтеграції.

Війна в Україні суттєво загострила ризики та небезпеки у сфері незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, завдаючи ще більшої шкоди екосистемі та економіці країни.

До основних ризиків та потенційних небезпек у сфері водних біоресурсів можна віднести:

1. Обумовлене війною, ослаблення контролю та правопорядку у природоохоронній сфері, у тому числі водних біоресурсів. В умовах воєнних дій органи державної влади та місцевого самоврядування мають обмежені ресурси та можливості для ефективного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства у сфері водних біоресурсів, що створює сприятливі умови для браконьєрства.

2. Економічна нестабільність, руйнація легальних джерел доходу, вимушене переселення. Це спричиняє зростання нелегальної економіки та може спровокувати окремих осіб до незаконного промислу як засобу виживання або способу отримання нелегальних доходів, незважаючи на екологічні та кримінально-правові наслідки. За відсутності належного контролю з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, спостерігається зростання незаконного рибного та іншого водного промислу, що ще більше виснажує і без того вразливі ресурси. Поряд з цим, незважаючи на складну ситуацію, необхідно вжити заходів для посилення контролю за виловом та обігом водних біоресурсів, запобігаючи зловживанням та незаконному промислу. Може бути корисним досвід країн ЄС у застосуванні дистанційних систем моніторингу та посиленні правоохоронної діяльності, а також застосуванні значних штрафних санкцій до браконьєрів.

3. Забруднення водних об'єктів, у тому числі зумовлене воєнними діями. Так, бойові дії призводять до забруднення водойм хімічними речовинами, паливно-мастильними матеріалами, уламками військової техніки, що безпосередньо знищує водні біоресурси та робить їх непридатними для споживання.

4. Руйнування інфраструктури. Знищення рибогосподарських об'єктів, портів, очисних споруд спричиняє порушення природних циклів відтворення водних біоресурсів та ускладнює законну риболовлю, стимулюючи незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом та іншу незаконну діяльність у сфері довкілля. Тому, при розробці планів післявоєнного відновлення інфраструктури та економіки необхідно враховувати пріоритетність екологічної безпеки водних біоресурсів та впроваджувати екологічно чисті технології. Досвід ЄС у «зеленому» відновленні може бути цінним. Так, при відновленні транспортної, житлової та соціальної інфраструктури країни ЄС застосовують високі екологічні стандарти, зокрема щодо енергоефективності, використання екологічно чистих будівельних матеріалів та мінімізації впливу на довкілля. Національне законодавство ще не охопило всебічно концепцію «зеленого будівництва». Водночас, починаючи з 2023 року, основні вимоги до об'єктів, що будуються включають певні відповідні принципи, які по суті складають концепцію зеленого будівництва, а саме: дотримання широкого спектру вимог щодо охорони здоров'я та безпеки; забезпечення відсутності або мінімального впливу на навколишнє середовище, включаючи контроль над викидами тощо; мінімізація перешкод, спричинених шумом та вібрацією; енергоефективність; стале використання природних ресурсів, включаючи переробку тощо [5].

5. Ускладнення моніторингу та документування порушень. Воєнна обстановка ускладнює проведення регулярних моніторингових заходів та документування фактів незаконного промислу, що

перешкоджає притягненню винних до відповідальності. Поряд з цим, слід зазначити, що з 1 січня 2025 року Державна екологічна інспекція відновила проведення екологічних перевірок на окремих підприємствах. Крім того, затверджено план перевірок органів місцевого самоврядування [6].

6. Мінування водних акваторій, прибережних зон та внутрішніх водойм з одного боку, унеможливорює законну риболовлю, а з іншого, призводить до випадкового вилову та загибелі водних тварин забороненими знаряддями лову. Також ускладнює судноплавство та створює довгострокову загрозу для екосистем та безпеки населення.

7. Зміщення пріоритетів. В умовах війни питання екологічної безпеки, зокрема у сфері водних біоресурсів та боротьби з незаконним промислом, можуть відсуватися на другий план порівняно з нагальними питаннями національної безпеки та гуманітарної допомоги, що створює ризик послаблення екологічного контролю.

Усі ці ризики та небезпеки підкреслюють критичну важливість збереження пріоритетності екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів в державній політиці України навіть в умовах війни та необхідність адаптації підходів до протидії незаконному промислу з урахуванням нових реалій.

Для визначення екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів та ефективної протидії незаконному промислу в державній політиці України, необхідно розглянути кілька ключових аспектів: а) стратегічне значення екологічної безпеки водних біоресурсів; б) гармонізацію з європейськими стандартами, включаючи екологічне законодавство ЄС (*acquis communautaire*) у сфері охорони водних біоресурсів; в) визнання та подолання екологічних викликів; г) інтеграція екологічних пріоритетів у секторальні політики; д) оцінка ефективності та коригування політики у сфері охорони водних біоресурсів та боротьби з незаконним промислом; ж) залучення громадськості та документування впливу війни на довкілля.

Стратегічне значення екологічної безпеки водних біоресурсів. Екологічна безпека водних біоресурсів має розглядатися не як другорядне питання, а як фундаментальна складова національної безпеки та сталого розвитку країни. Її забезпечення є передумовою для здоров'я громадян, економічної стабільності та міжнародного іміджу України. Вона передбачає комплексний підхід до збереження довкілля, запобігання екологічним катастрофам та мінімізації негативного впливу антропогенної діяльності. Екологічна безпека водних біоресурсів є ключовою складовою національної безпеки України, забезпечуючи продовольчу безпеку, підтримуючи економічну діяльність (рибальство, туризм), зберігаючи біорізноманіття та здоров'я екосистем. Незаконний промисел підриває ці стратегічні аспекти, завдаючи значних економічних та екологічних збитків. Досвід країн ЄС, де охорона водних ресурсів є пріоритетом, демонструє важливість інтеграції екологічної безпеки у стратегії національного розвитку. Країни ЄС, як правило, мають спеціалізовані органи або підрозділи в рамках існуючих правоохоронних структур, які здійснюють протидію екологічними злочинами, включаючи незаконний промисел.

На законодавчому рівні пріоритетність екологічної безпеки закріплена в Конституції України (ст. 16) [7]. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями (ч. 4 ст. 3) [8].

Відповідно до розділу I Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, до основних засад державної екологічної політики, у тому числі, віднесено забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження та управління відходами тощо [4].

Державна екологічна політика спрямована на гармонізацію економічного розвитку та охорони довкілля, впровадження європейських екологічних стандартів, стимулювання екологічно відповідального бізнесу та підвищення екологічної свідомості суспільства. В умовах воєнної агресії пріоритетність екологічної безпеки набуває особливого значення, вимагаючи не лише ліквідації наслідків руйнувань, але й формування стійкої системи екологічної безпеки на майбутнє.

Характеризуючи гармонізацію з європейськими стандартами, важливо зазначити, що пріоритетність екологічної безпеки визначається необхідністю імплементації екологічного законодавства ЄС (*acquis communautaire*), що включає Конвенції про охорону навколишнього середовища, Директиви про охорону навколишнього середовища; відповідальність; охорону водних ресурсів, управління рибальством та боротьбу з незаконною, непідзвітною та нерегульованою риболовлею [9; 10; 11; 12; 13; 14]. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2000 року про встановлення рамок для дій Співтовариства у сфері водної політики є основним законом про охорону водних ресурсів у Європі. Директива 2000/60/ЄС зосереджена на забезпеченні доброго якісного та кількісного стану здоров'я, тобто на зменшенні та усуненні забруднення, а також на забезпеченні достатньої кількості води для підтримки дикої природи одночасно з задоволенням

потреб людини [13]. Це включає прийняття відповідних законів, розробку стратегій та планів дій, а також створення ефективних механізмів контролю та правозастосування.

Визнання та подолання екологічних викликів стосується державної політики із чітким визначенням ключових екологічних загроз для України (забруднення повітря та води, управління відходами, втрата біорізноманіття, зміна клімату). Державна політика України повинна чітко ідентифікувати основні екологічні виклики у сфері водних біоресурсів, серед яких незаконний промисел є одним з найгостріших.

Забезпечення екологічної безпеки водних біоресурсів має бути інтегровано в усі відповідні галузеві політики, включаючи сільське господарство (вплив на водні екосистеми), енергетику (гідроенергетика), транспорт (водний транспорт) та туризм. Забезпечення ресурсів та механізмів реалізації має підкріплюватися відповідним фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням. Також необхідно створити ефективні інституційні механізми для координації дій різних органів влади та залучення громадськості до процесу формування та реалізації екологічної політики.

Оцінка ефективності та коригування екологічної політики у сфері охорони водних біоресурсів та боротьби з незаконним промислом як важливий елемент визначення пріоритетності полягає у постійному моніторингу та оцінці ефективності вжитих заходів, а також готовність до коригування державної політики на основі отриманих результатів та передового міжнародного досвіду. Так, ключовим пріоритетом Державної екологічної інспекції є трансформація підходу від епізодичних перевірок окремих підприємств до налагодження системи постійного моніторингу та охорони природних екосистем, що знаходить відображення в оновленому законодавстві. Особливо важлива роль екоінспекторів полягає у документуванні та оцінці колосальних збитків, завданих довкіллям України внаслідок російської агресії, які вже сягають 2,4 трлн гривень та налічують понад 4800 тисяч екологічних злочинів [15]. Ця фіксація є не лише підґрунтям для майбутніх репарацій від агресора за завдану шкоду, але й важливим кроком на шляху інтеграції України до екологічних стандартів Європейського Союзу.

Залучення громадськості та документування впливу війни на довкілля може стати потужним каталізатором розвитку людської активності та усвідомлення можливостей громадян у контексті визначення пріоритетності екологічної безпеки водних біоресурсів та протидії незаконному промислу в Україні. Так, під час панельної дискусії на тему: «Правова охорона довкілля в умовах війни, повоєнного відновлення та європейської інтеграції України», що відбулася 23–27 вересня 2024 року в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого була озвучена позиція, що через форми залучення громадськості та документування впливу війни на довкілля можливо посприяти розвитку людської активності та усвідомленню їх можливостей [16]. У якості прикладу розглядається застосунок «ЕкоЗагроза», який дозволяє людям документувати вплив війни на довкілля та є яскравим прикладом здійснення спостережень в межах громадської науки.

Через активне залучення громадськості до документування впливу війни на довкілля, особливо на водні біоресурси, можна досягти одразу кількох цілей: підвищити рівень екологічної свідомості, посилити громадський контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, забезпечити більш повну та об'єктивну інформацію для прийняття управлінських рішень та сприяти формуванню активної громадянської позиції у сфері охорони довкілля. Це, в свою чергу, сприятиме визначенню пріоритетності екологічної безпеки водних біоресурсів у державній політиці України та підвищенню ефективності протидії незаконному промислу.

Берті Суман А. (науковий співробітник зі сталого інноваційного права в юридичній школі Луїса, Рим) наводить приклади, коли громадські вартості із Італії та США фіксували випадки забруднення довкілля та надавали докази для ініціювання кримінальних проваджень [17]. Дослідниця зазначає, що громадський екологічний моніторинг є цінним інструментом для виявлення екологічних проблем та сигналізування про неефективність офіційного контролю, сприяючи співпраці між громадянами та владою. Його результати можуть впливати на управління екологічними питаннями, покращувати надання державних послуг та ініціювати політичні та правові зміни, особливо за умови визначення юридичної сили зібраних громадськістю доказів. Для ефективного залучення широкої громадськості та розуміння контексту моніторингу необхідні детальні дослідження та креативні комунікаційні стратегії.

Висновки. Пріоритетність екологічної безпеки у сфері водних біоресурсів та ефективної протидії незаконному промислу в державній політиці України має визначатися її стратегічним значенням для сталого розвитку та національної безпеки, необхідністю євроінтеграції, гостротою екологічних викликів, рівнем інтеграції екологічних принципів у різні сектори інститутів суспільства, наявністю ресурсів та ефективних механізмів реалізації, а також системою моніторингу та коригування політики.

Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом є серйозною проблемою в Україні, що завдає значної шкоди екосистемі, підриває біорізноманіття водних ресурсів

та завдає значних економічних збитків державі та легальному рибальству. Для ефективного запобігання цьому явищу необхідний комплексний підхід, що включає законодавчі, правоохоронні та освітні заходи, адаптовані до сучасних викликів, включаючи використання новітніх технологій, міжнародну співпрацю та широке застосування громадських ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Екологічна безпека та економіка: монографія / М.І. Сокур, В.М. Шмандій, Є.К. Бабець, В.С. Білецький, І.Є. Мельнікова, О.В. Харламова, Л.С. Шелудченко. Кременчук, ПП Щербатих О.В., 2020. 240 с.
2. Корнякова Т.В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. К.: ІнЮре.2011. 400 с.
3. Barabash, N., Paryzkyi, I., Rasiuk, E., Telefanko, B., & Humin, O. (2022). The Criminal Law Aspect of the Violation of Environmental Law in the context of armed aggression against Ukraine. *Cuestiones Políticas*, 40 (73), 655–670. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.37>. URL: Vol. 40 Núm. 73 (2022).
4. Про Основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
5. Green Construction in Ukraine. Green Recovery. URL: <https://ukrainianlawfirms.com/reviews/green-recovery>.
6. Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції. План перевірок на 2025 рік. <https://www.dei.gov.ua/post/3053>.
7. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
8. Про національну безпеку України. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
9. Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/302/55/pdf/nr030255.pdf>.
10. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res//treaties/definitions/treaty/convention_on_the_protection_of_the_environment_through_criminal_law_html/CETS_172.doc.x.pdf.
11. Directive (EU) 2024/1203 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. URL: <https://db.eurocrim.org/db/en/doc/3947.pdf>.
12. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage.
13. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj>.
14. Directive 2013/39/EU of the European Parliament and of the Council amending Directives 2000/60/EC and 2008/105/EC as regards priority substances in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/39>.
15. Реформа Державної екологічної інспекції України – серед ТОП-5 довкілєвих пріоритетів 2024. URL: <https://eco.gov.ua/news/reforma-derzhavnoi-ekolohichnoi-inspektsii-ukrainy-sered-top-5-dovkillievykh-priorytetiv-2024>.
16. Правова охорона довкілля в умовах війни, повоєнного відновлення та європейської інтеграції України. VIII Харківській міжнародний юридичний форум у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого Панельна дискусія. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8GbUkE97eaA&list=PLbdmsbXKzpPJLi6TVicgkYIAGQovBMS_L&index=6&ab_channel=%D0%9D%D0%AE%D0%A3%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%AF%D1%80%D0.
17. Berti Suman, A. (2023) 'Civic monitoring for environmental enforcement: Exploring the potential and use of evidence gathered by lay people'. The European Commission, Science for Policy Brief. JRC132206. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC132206>.